

תוכן העניינים

3	מבוא
5	פרק א. מצע ההשכלה ברוסיה
13	פרק ב. יוזמת השלטונות לתיקון מערכת החינוך היהודית
20	פרק ג. שינוי במעמדה של תנועת ההשכלה
27	סיכום
28	ביבליוגרפיה

חדר ותלמוד תורה היו שני מוסדות היסוד עליהם נשען החינוך היהודי המסורתי. עד סוף המאה ה-18 באירופה המרכזית ועד מחצית הראשונה של המאה ה-19 במזרח אירופה היו שני אלה המוסדות בהם למדו רוב הילדים היהודים. בחדר החלו בלימוד הא"ב והתפילות, ואחר-כך עברו ללימוד החומש. הילדים למדו מקצועות אלה בין גיל ארבע לבין גיל שמונה. אחרי שהגיעו לגיל זה, עברו ללמוד תלמוד. התלמוד ניצב במרכז הלימודים, מכיוון שרק מי שלמד תלמוד יכול היה לזכות ביוקרה ובמעמד מכובד. בחדר כמעט ולא למדו דקדוק עברי, וגם לימוד ספרי הנביאים נדחק לקרן זוית. לימודים כלליים לא לימדו שם.

החדר היה מוסד פרטי, וההורים שילמו שכר לימוד. חובת הלימוד הייתה מוסכמת על החברה היהודית המסורתית. תלמוד תורה לא היה שונה בעיקרו מהחדר, אך נתמך על-ידי הקהילה ונועד לבני העניים, שלא היו מסוגלים לשלם את שכר הלימוד למלמד בחדר. תוכנית הלימודים בתלמוד תורה הייתה דומה בדרך-כלל לזו שבחדר, אלא שלא תמיד נכלל בה לימוד התלמוד, היות שבני העניים יצאו לעבודה בגיל צעיר מאוד. חובת הלימוד חלה רק על הבנים ואילו את הבנות לא היו חייבים לשלוח ללימודים, ואם למרות זאת נשלחו ללמוד, הן למדו קרוא וכתוב בעברית וביידיש, וכן את התפילות.¹

חינוך זה תאם את הצרכים ואת האידיאלים של החברה היהודית המסורתית, אבל כמובן שלא הספיק לאלה שדגלו במודרניזציה. שינוי בגישה לחינוך החל עם הופעתה של תנועת ההשכלה היהודית. תנועה זו הייתה חלק מתנועת ההשכלה האירופאית, אולם יחד עם זאת, שמרה על ייחודה והשתדלה לסגל את רעיונות תנועת ההשכלה האירופאית למציאות החיים היהודיים. אנשי ההשכלה ברוסיה ביקשו לתקן את החינוך היהודי ובאופן מפתיע מצאו בן ברירת בדמות השלטון הרוסי שיזם רפורמת מערכת החינוך היהודי. במוקד העבודה עומדות התמורות שחלו במעמדה של תנועת ההשכלה בסוף שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים של המאה ה-19, בעקבות התערבות השלטונות הרוסיים, זו הידועה בשם "ההשכלה מטעם", ותגובתה של החברה המסורתית להתפתחות זו. היו אירועים אלה בבחינת נקודת מפנה חשובה בפרשת היחסים שבין החברה המסורתית לבין תנועת ההשכלה. לשון אחרת, הייתה זו נקודת ציון חשובה בתהליך התגברותה של התודעה האורתודוקסית.²

שאלת המחקר שעליה תנסה לענות עבודה זו היא "כיצד הושפעה תנועת ההשכלה ברוסיה מניסיונות השלטונות הרוסיים "לטעת" דפוסים מודרניים בחינוך היהודי?". העבודה מורכבת משלושה פרקים. הפרק הראשון יתמקד בראשית תנועת ההשכלה ברוסיה ובתוכניות הרפורמה שהציעה ליהדות רוסיה. הפרק השני יעסוק ביוזמת רפורמת החינוך היהודי שערכה ממשלת ניקולאי הראשון (1825–1855). הפרק ידון בניסיונות הממשלה לתקן את סדרי החינוך ובמניעים לניסיונות אלה. הפרק השלישי ידון בתוצאות הרפורמה מבחינת השלכותיה על תנועת ההשכלה

¹ צבי שרפשטיין, **החדר בחיי עמנו**, תל-אביב, 1951, עמ' 2-3.
² אביעזר רביצקי, "מבוא: על גבולה של האורתודוקסיה", בתוך: יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרויגר (עורכים), **אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים**, ירושלים, 2006, עמ' 1-3.

פרק א. מצע ההשכלה ברוסיה

בפרק זה אציג את ראשית פעילותה של תנועת ההשכלה באימפריה הרוסית והן את המצע של התנועה. תנועת ההשכלה אינה נולדה בקרב יהדות רוסיה, אלא הייתה תוצאת התהליכים החברתיים שהתרחשו ביהדות מערב אירופה. במאות ה-18 וה-19 החברה היהודית המסורתית באירופה המערבית התמודדה עם שתי תופעות חברתיות מרכזיות. הראשונה, תנועת ההשכלה היהודית שגיבשה עמדה חדשה ביחס למערכת היחסים בין היהודים לבין סביבתם, וקראה לשינוי בציבור היהודי: בהנהגת הקהילה ובאורח החיים היהודי.³ התופעה השנייה, החילון, שינתה את התנהגות היחיד והקבוצה, וכן גם את זיקת היחיד למשפחה, לקהילה למקום המגורים וליחידה הפוליטית.⁴ בלי שידעו להגדיר את מצבם החדש היהודים אימצו דפוסי חיים וסגנון בעל זיקה יהודית שאינה תלויה בהכרח באדיקות במצוות, ולא פעם דחו את הדת ודרך חייה.⁵

האינטלקטואל היהודי, ששאב השראה מהנאורות המתפשטת, לא נשען עוד על למדנותו התורנית, או על תפקידו התורני והקהילתי, אלא על כישוריו ועל רעיונותיו. האליטה החדשה הפכה עצמאית ונפרדה בהדרגה מן האליטות התורניות, שעד אז היו הסמכות הבלעדית בעולם הרוח של היהודים. עם זאת, רבים מראשוני המשכילים שמרו על הזיקה לאליטה הלמדנית.⁶ ראשוני המשכילים ייצגו במודע, או שלא במודע, את ראשיתה של אותה אליטה חדשה בטרם הבשילה. הם התעניינו בידע אוניברסאלי על האדם ועל העולם, והיו נחושים לטפח את ההגות היהודית הרציונליסטית תוך כדי הטחת ביקורת על החברה היהודית ודתה. הם הוקיעו הן את הכסילות והאמונות הטפלות והן את הכפירה והמתירנות הדתית. ראשוני המשכילים גילו רגישות לתמורות ולמשברים בקרב היהודים בדורם, ונחשפו לתרבות הנאורות של אירופה המערבית באמצעות קשרים עם מלומדים נוצרים ובאמצעות ספרים. הסקרנות העזה והדחף לרכוש ידע, שלא היה מצוי במעגלי התרבות היהודית המסורתית, היו מסימני ההיכר של המשכילים הראשוניים.⁷ המנהיגות הדתית חדלה מלהוות סמכות בלעדית של הידע. האינטלקטואלים, המחויבים לנאורות, תבעו להיות חלק מסמכות זו. הם ערערו על תוקפו ותועלתו של הידע המסורתי. אנשי הנאורות היו "שליחים חילוניים של הציוויליזציה, שעמדו אל מול מנהיגי האורתודוקסיה הדתית".⁸

בראיה מדוקדקת יותר תנועת ההשכלה ותהליך החילון אינם אחידים בכל אירופה וישנם הבדלים בין המזרח למערב. תהליכי המודרניזציה וחדירת ההשכלה אל תוך יהדות מזרח אירופה היו מאוחרים ואיטיים יותר מאשר בקהילות היהודים במרכז אירופה ובמערבה, והחלו בעשור השני של המאה ה-19 בגליציה, ומן העשור השלישי – ברוסיה.⁹ החברה הסובבת ויחסה העיון ליהודים,

³ שמואל פינר, "המאבק בהשכלה המזויפת וגבולותיה של המודרניזציה היהודית," בתוך: דוד אסף (עורך), **מווילנא לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס**, ירושלים: 2002, עמ' 3-5. מקום ההוצאה מספיק, ואין צורך בשם ההוצאה. בספר לא צריך לכתוב את מקום ההוצאה והשנה בסוגריים.

⁴ ישראל ברטל, "אפיקי חילון בחיי יום-יום," בתוך: ירמיהו יובל (עורך), **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי**, ירושלים, 2007, כרך א', עמ' 242-243.

⁵ ירמיהו יובל, "מבוא כללי: מודרניזציה וחילון בתרבות היהודית," בתוך: ירמיהו יובל (עורך), **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי**, ירושלים, 2007, כרך א', עמ' XV-XVI.

⁶ שמואל פינר, **מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18**, ירושלים, 2002, עמ' 50-55.

⁷ שם, עמ' 56.

⁸ שם, עמ' 20.

⁹ עמואל אטקס, "לשאלת מבשרי ההשכלה באירופה," **תרביץ** נ"ז (1987), עמ' 95 (להלן: אטקס, "לשאלת מבשרי ההשכלה").